

HI HA QUELCOM AMAGAT A DARRERE D'ALGUNS COGNOMS DE JUEUS CONVERSOS DE MALLORCA?

Antoni Lull Martí

X Jornada d'Onomàstica i Toponímia. Inca, 1994

El text d'aquest article és constituït bàsicament pel de la breu comunicació que vaig llegir a la X Jornada d'Onomàstica i Toponímia organitzada per la secció mallorquina de la Societat d'Onomàstica i que va tenir lloc a Inca el 3 de desembre del 1994. Repassat tres anys després, m'ha semblat convenient d'afegir-hi, per als lectors no mallorquins, una breu explicació sobre quins són els cognoms considerats xuetes (de descendents de jueus conversos) i algunes matisacions que no apareixien a la primera versió, redactada un poc precipitadament pel compromís de la data en què, oralment, havia de fer-la pública.

És el cas que entre els segles XV i XVIII, època en què la Inquisició feia estralls entre els dissidents de la religió oficial, hi hagué a la ciutat de Mallorca diversos actes de fe en els quals un bon nombre d'avantpassats de xuetes o xuetons, mots amb què han estat designats, fins avui dia, els descendents de jueus convertits de grat o per la força al cristianisme, foren condemnats per judaïtzants, és a dir, pel fet d'haver tornat secretament a la fe dels seus pares o per haver seguit, amb tot i complir bàsicament amb els preceptes de l'Església Catòlica, practicant alguns ritus i costums del poble hebreu tan «execrables» com dejunar en uns determinats dies de l'any, fora de la quaresma, o no voler menjar carn de porc. Els noms de tots els condemnats per tals «crims» eren exposats, pintats en lletra grossa, en un gran quadre o tauler situat dins els claustre del desaparegut convent de Sant Domingo, per a instrucció i advertència del poble fidel i perdurable infàmia dels relacionats i dels seus descendents, privats de tot honor i fins i tot d'exercir un determinat nombre d'oficis.

Aqueixes imputacions difamatòries, anomenades en castellà *sambenitos*, anaven augmentant i algunes feia segles que hi eren exposades. Arribà un moment en què, com és natural, arribaren a ocupar molt d'espai i moltes de les més antigues ja no es podien llegir perquè s'havien degradat per la inclemència del temps. Durant el segle XVII, qualcú pensà que era convenient restaurar aquelles llistes, però fos per manca de suficients recursos econòmics, per qüestió d'espai o, cosa no gaire probable, perquè qualcú amb autoritat i prou consciència consideràs que ja estava bé que tantes generacions haguessin patit per la «falta» d'un avantpassat, acordaren repintar només les més recents, les compostes pels noms dels condemnats entre els anys 1645 i el 1693, i retirar definitivament les anteriors, que, amb tot, es podrien haver refet per la documentació dels processos que encara es conserva.

Entre els noms que quedaren exposats, es trobaven els malauradament massa coneguts quinze llinatges que la gent de Mallorca identifica immediatament com a xuetes. Bé, d'aquests n'hi ha dos que es troben igualment entre famílies de conversos i entre distintes famílies de «cristians vells»: Martí i Valentí, relativament corrents, i un altre, Fuster,

que a més de ser ben conegut com a xueta és també el d'una distingida família de l'aristocràcia mallorquina, algun membre de la qual, devers el segle XV, possiblement apadrinà algun jueu convers. Els altres dotze, que es troben exclusivament entre descendents dels jueus mallorquins, exceptuats els casos d'immigrants catalans arribats fa poc temps o després de l'època esmentada, són els següents: Aguiló, Bonnín, Cortès, Forteza, Miró, Picó, Piña (o Pinya), Pomar, Segura, Tarongí, Valleriola i Valls. Aquests són els que han quedat en la memòria del poble mallorquí com a cognoms «maleïts», havent-se escapat de la llista fatídica tots aquells que havien quedat il·legibles i no foren restaurats per perpetuar-ne la infamant memòria, cosa que, si hagués estat feta, hauria allargat molt considerablement la relació i hauria fet que moltes més famílies mallorquines fossin incloses entre els descendents de jueus, però que tal vegada hauria llevat força a la discriminació, pel fet d'augmentar el nombre de xuetes i disminuir el dels que se sentien tan vanament ufanosos de la seva llarga ascendència cristiana.

En relació amb això, no hem d'oblidar que hi hagué un gran nombre de jueus que en ser batejats prengueren els noms i els cognoms dels seus padrins, per la qual cosa hi havia cristians vells de procedència racial diversa i cristians nous d'ascendència jueva amb idèntics noms de família. És el cas, arribat fins als nostres dies, dels ja esmentats Fuster, Martí i Valentí i tants d'altres dels quals el temps esborrà la memòria, com ja he dit abans. Cognoms ben jueus (i no exclusivament jueus) en altres llocs de fora Mallorca, com Vives, Bonet o Caro, a l'illa no es consideren xuetes. Però els dotze que fa poc he esmentat, fos perquè les famílies de «cristians vells» mallorquins que els dugueren arribaren a extingir-se, o perquè ja en un principi varen ser adoptats pels conversos per raons desconegudes, i no hi havia famílies illenques que els tinguessin com a llinatge, avui en dia són considerats com a exclusius de descendents de conversos.

Després d'unes breus consideracions sobre els motius que m'han induït a pensar que hi podria haver quelcom d'amagat darrere alguns d'aquests llinatges, passaré a comentar-los un per un, tot esperant que estudis posteriors, més dels historiadors que no dels filòlegs, confirmin aquestes suposicions o demostrin que no són més que fantasies.

El fet que m'ha dut a formular la hipòtesi que tot seguit exposaré és que, entre els segles XVIII i XIX, a diversos països europeus es proclamaren lleis i decrets que obligaven els jueus a adoptar noms i cognoms en la llengua oficial de l'Estat, cosa a la qual en principi es resistiren i que després acceptaren a mitges, puix que en moltes comunitats jueves cada individu tenia el seu nom «oficial», que no diferia gaire, o no gens, en la forma, dels altres ciutadans del país, i un altre nom de tradició hebrea que utilitzava dins la pròpia comunitat, i que en molts de casos, passat algun temps, acabà per desaparèixer.

Amb tot, tant en els casos en què, de forma més o menys subtil, els jueus conservaven els seus noms hebreus com en els que l'adopció d'un nom d'origen llatí, grec o germànic, o hebreu bíblic ja usual entre les comunitats cristianes, havia precedit l'obligació legal d'usarlo, el cognom o llinatge solia ser una cosa nova en la família, i per tant que tingués una forma no acordada amb les tradicions hebrees no tenia gaire importància. Però, així i tot, molts dels jueus que es veieren obligats a adoptar llinatges volgueren conservar, de forma no evident per als no iniciats, una part de la seva personalitat i connexió amb les seves arrels a través del nou nom de família.

Crec que hi ha motius suficients per pensar que un cas semblant al que es produí a quasi tots els països europeus podria haver ocorregut alguns segles abans a Mallorca. És prou sabut que quan els jueus mallorquins, a partir del 1435, foren coaccionats o convençuts perquè es convertissin al cristianisme adoptaren llinatges que en molts de casos foren els

d'aquells que els feien de padrins en el bateig, per la qual cosa molts dels conversos no podrien després, per la forma dels seus cognoms, ser diferenciats de la resta de la població illenca; però n'hi hagué d'altres, entre els quals la majoria dels que el poble sol identificar immediatament com a pertanyents a descendents de conversos, que adoptaren uns noms de família que, si bé per la forma, catalana, no tenien res de particular, no eren usuals o eren rars a l'illa, i a aquests vull referir-me, tot pensant, com a hipòtesi de treball, que amaguen una part de la tradició jueva o familiar de l'individu que, davant la nova situació, es veié obligat a adoptar un llinatge.

Abans de seguir endavant, emperò, hem de tenir clar que si bé la llengua familiar dels jueus mallorquins era la catalana, com la de la resta dels illencs, hi havia dins la comunitat jueva persones extraordinàriament cultes que coneixien l'hebreu i tenien profunds coneixements de les Escripures i de les tradicions del poble d'Israel, i és de suposar que també de les hermètiques reservades als iniciats, tan importants en la cultura semítica. Em referiré a aquests llinatges citant-los per ordre alfabètic.

Aguiló no era cognom usual entre els cristians mallorquins. Com a nom comú pot designar un vent, anomenat més tost aguiló, i també una àguila jove i crec que per aquest significat és pel que fou adoptat com a llinatge, tot i que bé podria estar relacionat amb algun dels noms de lloc homònims que hi ha al Principat.

L'àguila es troba representada en algunes sinagogues com a element emblemàtic o decoratiu, i aquesta noble au és utilitzada a la Bíblia com a símbol del poder de Déu, que, després d'haver destruït l'exèrcit del Faraó dins la mar Roja, digué al poble d'Israel, per mitjà de Moisès: «Ja heu vist prou el que he fet amb els egipcis i com us he portat damunt d'ales d'àguila i us he conduït fins a mi». I al capítol 32 del Deuteronomi, Moisès compon un càntic en el qual compara l'esment que té Jahvè pel seu poble amb l'esment que mostra l'àguila pels seus aguïlons.

En el que fou el gueto de Frankfurt hi ha encara dues cases que tenen gravada a la façana la figura d'una àguila, i Adler, 'àguila', és cognom usual entre jueus alemanys. Alguns jueus russos tenen per cognom Korshak, que coincideix amb el mot ucraïnès amb el qual es designa el gran ocell del qual parlem, però també hi ha la possibilitat que *Aguiló* sigui pres, modificant-lo per disfressar-ne l'origen, del mot hebreu *Meguil·là*, nom del rotlle bíblic que conté la història de la reina Ester, ben conegut pels jueus de Mallorca. I tampoc no podem descartar que substituís el nom propi Aaró, per la seva semblança fonètica.

Bonnín, tot i tenir un aspecte ben català, també el té molt semblant a un patronímic hebreu. La substitució de *ben*, que vol dir 'fill' o 'fill de', per *bon*, és fàcil i ben lògica, sota la pressió del català. A documents dels segles XIII i XIV es troben patronímics tals com Ben Nono, Ben Anín, (Bonanin a documents en llatí), Benanini, *Bonnin*; Bonisach, Bonastruch i altres. Sembla evident que Bon és *ben* i que *nin* pot ser deformació de Nun o Non, que en hebreu significa 'peix', símbol de la fertilitat i nom del pare de Josuè, i que es troba documentat en català en aquella època.

Pel que fa a *Cortès*, pens que podria ben bé representar el cognom jueu Cohen, que significa 'sacerdot'. Basant-me en els casos ben coneguts de canvis formals de cognoms en altres països als quals ja he al·ludit, i en què *Cortès* no era conegut o usual com a cognom a Mallorca, i a més, en què Cohen desaparegué com a cognom entre els descendents dels jueus illencs, pens que és ben probable que algun dels així anomenats, en adoptar un cognom oficial no jueu, triàs *Cortès* com la forma més semblant, entre les adients per a tal fi, a l'hebreu. És evident que hi ha mots en català que s'assemblen més a Cohen que l'adjectiu *cortès*, però possiblement no sonarien tan bé com a nom de família.

No sembla que *Forteza* tengui res amagat. Ni tampoc *Fuster*. Aquest podria haver estat adoptat com a cognom per un convers apadrinat per qualque membre de la distingida família mallorquina d'aquest llinatge, com ja he apuntat abans, cas que podria ser també el de *Martí*, tot i que, aventurant-nos potser una mica massa, ens faci pensar en la possibilitat que representi el mot hebreu *mesorati*, que designava el qui coneixia i observava la pràctica de les tradicions jueves.

Em sembla quasi evident que *Miró* podria representar, en el cas que ens ocupa, el correntíssim nom hebreu *Mair* o *Meir*, que significa 'el qui dona llum', documentat a Mallorca a l'època de la conversió massiva. Un punt important a favor d'aquesta hipòtesi és que les consonants hi són les mateixes. Sabem per documents fidedignes que alguns jueus alemanys transformaren *Meir* en Meyer i altres en Mayer, cognom d'altra banda usual també entre alemanys no jueus, i que com a nom comú designà en temps antic l'ocupació de batle d'un poble i més tard la d'un terratinent.

Amb tot, *Miró* és un nom germànic que com a cognom es trobava ja a Mallorca en aquella època, tot i que no hi era gaire corrent, i que també era i és usual com a cognom a Catalunya, on ningú no l'associaria, ni tindria per què fer-ho, amb una ascendència semita.

El mot *picó* és antic en la nostra llengua, i com a nom comú pot designar diverses coses, però com a cognom no era usual a Mallorca en el segle XIV. Això em fa pensar en la possibilitat que també fos adoptat com a cognom per un jueu, prou instruit, que amb aquest mot volgués representar, críticament, una circumstància de la seva vida: la d'haver acceptat una simulada conversió en contra de les seves conviccions. Us explicaré com.

Hi ha una fórmula legal hebrea: *piku' ah néfesh*, que significa poc més o menys 'per salvar la vida', que la *halakhà* (part del Talmud que parla del dret civil i dels rituals) aplica com a eximent o atenuant als casos de consciència en els quals per motius molt greus es pot, o cal, faltar a determinades obligacions, com la de no fer feina en dissabte, no mentir o menjar coses prohibides. I per això pens en la possibilitat que algun jueu mallorquí acceptàs ser batejat *piku' ah néfesh*, i que en memòria i constància del motiu pel qual hi havia consentit, adoptàs *Picó* com a cognom, considerant la gran semblança d'aquest mot català amb el mot inicial de la fórmula citada.

Durant algun temps vaig pensar que *Pinya* podria representar el nom hebreu *Pinkhàs*, que fou el d'un gran sacerdot nét d'Aaró, el germà de Moisès, i que segons sembla en alguns països de parla anglesa ha estat transformat en Pine i Pines, i en *yiddish* és *Pineh*. Però sembla que aquest nom no era usual entre els jueus mallorquins. D'altra banda, el pi era ja en temps molt antic un arbre molt preuat a Palestina i el que avui és Israel; la seva llenya servia per alimentar el foc sagrat dels altars, i en la festa dels tabernacles les branques de pi servien per cobrir les barraques sota les quals els israelites commemoraven el pas a través dels boscs, en el seu camí cap a la Terra Promesa. Amb aquests precedents, i posat que les pinyes cremen fàcilment i són excel·lents per encendre un foc de llenya, és possible que algun jueu mallorquí bon coneixedor de les tradicions hebrees adoptàs el nom del fruit del pi com a cognom volent amb aquest simbolitzar la seva esperança que com una pinya algun dia podria ajudar a tornar a començar el foc davant l'altar del Déu del seu poble.

Pomar, que tampoc no era usual a Mallorca com a cognom abans de la conversió massiva dels habitants del Call, podria ser un acrònim, amb inversió d'una consonant, del nom d'una de les principals festes del calendari jueu, l'anomenada *Purim*, coneguda pels jueus mallorquins amb el nom català d'«el dejuni de la reina Ester». Durant aquesta festa es commemorava la victòria dels hebreus sobre els qui, per ordre d'Haman, visir del rei de Pèrsia, intentaren per primera vegada en la història exterminar el poble d'Israel, cosa que no

aconseguien gràcies a la intervenció de la reina Ester, esposa jueva del rei Asuer. Aquest episodi bíblic era molt conegut i apreciat pels jueus mallorquins, els descendents dels quals, més de dos-cents anys després d'haver abandonat oficialment la religió mosaica, eren acusats davant la Inquisició de practicar els dejunis relacionats amb aquesta festa.

Tot i que *Segura* podria haver substituït algun nom jueu semblant, pens en la possibilitat que representi el mot hebreu *segulah*, que significa 'remei'. Com en el cas de *Picó*, del qual ja he parlat, qualcú podria haver volgut expressar, de forma críptica, que havia acceptat la conversió com a remei per salvar la vida. La *Segulah*, mot que com veis s'assembla molt a *Segura*, pot ser una oració, o un mot, o una acció específica o un determinat aliment o producte al qual hom atribueix un poder de caràcter màgic per prevenir o guarir algun mal.

Tarongí, nom d'herba aromàtica o de la flor del taronger, i que tampoc no he vist usat com a cognom entre els mallorquins cristians dels segles XIII i XIV, pot ser inspirat pels mots *Torah she be' al peh*, que signifiquen 'la Llei oral', concepte que podria haver volgut representar en el seu cognom un dels coaccionats, tot fent-se a la idea que fins que les circumstàncies no canviassin, els jueus mallorquins no disposarien de la Torà escrita, i haurien de conformar-se amb aquesta part de la Llei que des del temps de Moisès ha estat transmesa de pares a fills de boca a orella, i que per als jueus té tanta d'importància com la part consignada en els llibres. És clar que tot això és suposar molt i potser l'explicació és molt més senzilla, tractant-se d'una modificació del gentilici «tangerí» 'natural de Tànger', del qual podria provenir el nom, o malnom Tangí, que es troba entre jueus mallorquins d'aquella època, nom que també pot correspondre a una mena de cassola de terrissa o cossi.

No sembla que hi hagi res d'especial darrere *Valls*. Com en el cas de *Fuster*, i *Martí*, podria haver estat adoptat per qüestió d'apadrinament, cosa que també podria haver ocorregut amb *Valentí* i amb *Valleriola*, però també és possible que aquests amaguin alguna intenció que en aquest moment se m'escapa.

I ja res més vull afegir al que he dit. Només vull recordar que present tot això com una hipòtesi que tan difícil pot resultar confirmar com descartar. Hem de tenir en compte que és molt improbable que trobem documentació sobre les intencions personals d'aquells mallorquins que tan injustament foren obligats a renunciar a les seves tradicions i creences, perquè la Inquisició no tan sols jutjava sobre fets sinó també sobre suposades intencions, i el descobriment d'una intenció amagada en relació amb el cognom hauria pogut ser considerada com a prova d'una falsa conversió, cosa que hauria tingut greus conseqüències per a l'afectat, i per això hem de pensar que si alguns varen recórrer a aqueixos estratagemes per conservar una part de la seva personalitat jueva, devien ser les persones més il·lustrades de la comunitat i les més capaces de guardar un secret que calia que no fos mai descobert pels «cristians vells», que tan cruelment els havien desposseït de la seva legítima llibertat d'obrar segons la seva fe, i de mantenir la comunió amb el seu poble.

Per acabar, crec oportú detallar les principals fonts de les quals he extret les dades que m'han permès de formular amb una mica de fonament les precedents hipòtesis.

A més de les obres relacionades amb els conversos, prou conegudes per tots els interessats en aquest tema, com són les del P. Garau, d'Antoni Pons, de Baruch Braunstein, de Miquel Forteza, de Josep Mascaró Pasarius, de Llorenç Pérez, de Jaume Riera i Sans i els *Anales Judaicos* d'autor anònim, he consultat el *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover Moll; l'*Enciclopaedia Judaica Jerusalem*; l'*Illustrated Dictionary & Concordance of the Bible*, de G. G. The Jerusalem Publishing House Ltd., de Jerusalem; alguns diccionaris hebreus; l'obra de Nissan ben Avraham (*olim* Nicolau Aguiló) *Els*

Anussim. —*Els problemes dels xuetes segons la legislació rabínica*, la de Benzion C. Kaganoff *A Dictionary of Jewish Names and their History*, la de Hanks & Hodges *A Dictionary of Surnames*, la de Lewis Glinert *The Joys of Hebrew*, la de Moshe Garsiel *Biblical Names.— A Literary Study of Midrashic Derivations and Puns*, la d'Alfred J. Kolatch *El libro judío del por qué*; i alguns textos antològics del *Midrash* traduïts al castellà.